

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาการปรับใช้พิธีกรรมและความเชื่อของชุมชนในการจัดการป่าชุมชนกรณีศึกษา ป่าชุมชนหมู่บ้านตลาดจี่เหล็ก ตำบลแม่โป่ง อำเภอคอยสะเกิด จังหวัดเชียงใหม่ ได้รวบรวม หลักการ แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังต่อไปนี้

- 2.1 แนวคิดเกี่ยวกับพิธีกรรมและความเชื่อ
- 2.2 แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการความรู้
- 2.3 แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการป่าชุมชน
- 2.4 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
- 2.5 กรอบแนวคิดในการศึกษา

2.1 แนวคิดเกี่ยวกับพิธีกรรมและความเชื่อ

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยมีจุดประสงค์เพื่อศึกษาการปรับใช้พิธีกรรมและความเชื่อของชุมชนในการจัดการป่าชุมชน แนวคิดเกี่ยวกับพิธีกรรมและความเชื่อจึงเป็นแนวคิดที่มีความสำคัญต่อการศึกษาในครั้งนี้ โดยผู้วิจัยได้ศึกษาแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมและความเชื่อในส่วนของจัดการป่าชุมชน รวมถึงความหมายของพิธีกรรมและความเชื่อ เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาครั้งนี้ โดยมีเนื้อหาของแนวคิด ดังนี้

พิธีกรรม หมายถึง พฤติกรรมที่มนุษย์ พึ่งปฏิบัติอันล้วนแต่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันทั่วไป และอ้างถึงความเชื่อเก่าแก่ของชาวบ้านในชนบท ทั้งยังบ่งบอกถึงวัฒนธรรมของบุคคลผู้อยู่ในสังคมนั้นๆ พิธีกรรมมักมีการพัฒนารูปแบบอยู่เรื่อยๆ เพื่อให้สอดคล้องกับผู้คนในแต่ละท้องถิ่น โดยมักจะผสมผสานระหว่างพิธีที่มีอยู่เดิมกับของใหม่ซึ่งเข้ามามีบทบาท

พิธีกรรมแบ่งออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ ได้แก่ พิธีที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวัน ได้แก่ พิธีแต่งงาน พิธีเลี้ยงผี พิธีศพ พิธีขอขมา และพิธีที่เกี่ยวข้องกับศาสนา เช่น การทำบุญบ้าน พิธีเดือนสิบสอง เป็นต้น

ความเชื่อเป็นส่วนหนึ่งแห่งวิถีชีวิตของคนในสังคมไทยซึ่งมีความสำคัญอย่างมาก ก่อให้เกิดอิทธิพลต่อจิตใจที่มีผลต่อพฤติกรรมในระดับสังคม กล่าวคือ ความเชื่อที่มีอิทธิพลต่อสังคม ได้แก่ ความเชื่อเกี่ยวกับผีป่า ผีบ้าน ผีถนน เทพเทวาอารักษ์ ผู้คุ้มครองสังคม ความเชื่อนี้มี

ผลทำให้จารีตประเพณีมีความมั่นคง และส่งผลให้การทำลายป่า การทำลายสิ่งแวดล้อม และการประพาศิพจารีตต่างๆ ลดน้อยลง แต่ในปัจจุบัน แม้มีการอธิบายถึงผลดีผลเสียของการทำลาย และการทำผิดต่างๆ ก็ยังพบว่าผู้ที่เข้าใจเหตุและผลตามหลักวิทยาศาสตร์มากมาย ยังคงทำความผิด ครั้งแล้วครั้งเล่า ทั้งนี้เพราะเราขาดมาตรการการควบคุมทางจิตเช่นในอดีต

ความเชื่อเกิดจากมนุษย์มีส่วนสัมพันธ์กับธรรมชาติ เมื่อธรรมชาติได้ทำลายชีวิตและทรัพย์สิน ทำให้มนุษย์เกิดความคิดว่าในธรรมชาตินั้น ต้องมีอะไรอยู่เบื้องหลังที่สามารถบันดาล ทั้งคุณและโทษแก่ตนได้ แต่ไม่สามารถจะหาเหตุผลมาอธิบายแนวคิดนี้ได้ มนุษย์จึงเลยจินตนาการ ต่างๆ นานา และพยายามหาเครื่องยึดเหนี่ยวทางจิตใจ โดยแสดงพฤติกรรมต่างๆ ซึ่งขึ้นอยู่กับ ความเชื่อนั้นๆ และความเชื่อดังกล่าวได้สืบทอดต่อมาจากบรรพบุรุษถึงรุ่นลูกรุ่นหลาน (ฐาปณี เรียบเรียง, 2549)

พิธีกรรมและความเชื่อเกิดจากการสั่งสมมายาวนาน ทั้งที่ถ่ายทอดจากบรรพบุรุษ และประยุกต์ขึ้นมาใหม่ในช่วงวิกฤตทรัพยากร ล้วนมีเป้าหมายเพื่อให้ชุมชนสามารถจัดการ ทรัพยากรต่อไปได้อย่างยั่งยืน เป็นเสมือนเครื่องมือจูงใจให้คนในชุมชนมาร่วมมือกันจัดการดูแล รักษาทรัพยากรนั่นเอง

เวลาต่อมาพิธีกรรมยังมีหน้าที่ในการเชื่อมโยงกลุ่มพลังต่างๆ ในสังคมเพิ่มขึ้นมาด้วย ดังเช่น กรณีของเครือข่ายกลุ่มเกษตรกรภาคเหนือได้นำหลักพุทธศาสนามาประยุกต์กับความเชื่อ ดั้งเดิมของแต่ละชาติพันธุ์ จัดกิจกรรมโครงการบวชป่า 50 ล้านต้น กิจกรรมดังกล่าว สามารถ เชื่อมโยงกลุ่มพลังต่างๆ ให้เห็นถึงความสำคัญของการดูแลรักษาป่า ตั้งแต่ผู้สมาชิก สมาชิก ผู้แทนราษฎร นักศึกษา สื่อมวลชน นักธุรกิจ ข้าราชการ ชนชั้นกลางในเมือง ถือเป็นการขยายแนว ร่วมอย่างกว้างขวาง และทำให้คนในเมืองได้มาเรียนรู้ และเข้าใจความรู้ที่ท้องถิ่นต้องการมากขึ้น

นอกจากจะทำหน้าที่เชื่อมโยงจูงใจคนในชุมชน คนในสังคม ให้มาร่วมมือกันดูแล จัดการทรัพยากรแล้ว อีกด้านหนึ่งพิธีกรรม ยังเป็นเครื่องมือในการต่อสู้กับกระแสการพัฒนาใหม่ๆ ที่เข้ามาสู่ชุมชนได้อย่างน่าสนใจ ไม่ว่าจะเป็นกรณีที่บ้านเลียงผิขุนน้ำ เพื่อต่อสู้กับการสัมปทาน ไม้ การสร้างอ่างเก็บน้ำ เป็นต้น ขณะเดียวกันก็ต่อสู้กับแนวทางการจัดการป่าตามแนวทางตะวันตก แบบกรมป่าไม้ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการจัดการไฟป่า การฟื้นฟูธรรมชาติโดยไม่ต้องปลูกป่า เป็นต้น

ภาคเหนือที่นับได้ว่ามีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ทั้งคนเมือง กะเหรี่ยง ลาหู่ อาข่า ม้ง และลีซู แต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ล้วนมีพิธีกรรมและความเชื่อแตกต่างกันไป แต่ก็มี ความคล้ายคลึงกันคือ เพื่อที่จะทำให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ท่ามกลางความอุดมสมบูรณ์ของดิน น้ำ ป่า ดังนั้นชุมชนจำนวนมากจึงมีพิธีกรรมและความเชื่อของตนเอง เช่น ไหว้ผีป่าเจ้าเขา ผีเลียงผิขุนน้ำ

เลี้ยงฝ้าย แม้บางชุมชนความเชื่อเดิมๆ อาจจะหายไปตามกาลเวลา แต่ก็มีกรือฟื้นขึ้นใหม่ ในช่วงวิกฤตทรัพยากรอยู่เรื่อยมา (สมร สังฆะสร, 2545)

จากแนวคิดเกี่ยวกับพิธีกรรมและความเชื่อได้กล่าวถึงความหมายและหน้าที่ของพิธีกรรมและความเชื่อที่มีผลต่อสังคมและชุมชน โดยมีหน้าที่ส่วนหนึ่งในการจัดการทรัพยากรในชุมชนนั้นๆ รวมถึงการเปลี่ยนแปลง การปรับใช้ การฟื้นฟูของพิธีกรรมและความเชื่อ ซึ่งจะถูกรับเปลี่ยนไปตามสถานการณ์ต่างๆ แนวคิดที่กล่าวมาดังกล่าวจะเป็นส่วนช่วยในการเป็นแนวทางในการวิเคราะห์ของการศึกษาในครั้งนี้ ที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมและความเชื่อ เช่นเดียวกัน

2.2 แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการความรู้

แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการความรู้ มีส่วนสำคัญในการเป็นแนวทางในการศึกษาในครั้งนี้ เนื่องจากการจัดการความรู้เป็นแนวคิดที่สามารถอธิบายถึงการผสมผสานความรู้ของชุมชนบ้านตลาดขี้เหล็ก ซึ่งมีการปรับใช้พิธีกรรมและความเชื่อ โดยมีทั้งส่วนที่เป็นระบบคิด ภูมิปัญญาดั้งเดิม มาใช้ร่วมกันกับความรู้สมัยใหม่ ซึ่งสามารถปรับใช้ในสภาพทางสังคมปัจจุบันได้เป็นอย่างดี ซึ่งมีเนื้อหาของแนวคิด ดังต่อไปนี้

ในส่วนแรกเป็นการทำความเข้าใจความหมายต่างๆ ของการจัดการความรู้ กล่าวคือมนุษย์ทุกคนย่อมมีกระบวนการเรียนรู้หลักๆ จากการเรียนรู้นอกโรงเรียน การเรียนรู้ในระบบโรงเรียน และการเรียนรู้ตามอรรถศาสตร์ที่เกิดขึ้นตลอดช่วงอายุตั้งแต่วัยทารกจนถึงวันชรา เพียงแต่การเรียนรู้นั้นมีรูปแบบการเรียนรู้ที่อาศัยผู้ถ่ายทอดในสถานภาพต่างกันตามวาระบริบท และโอกาสไม่ว่าผู้ถ่ายทอดจะเป็นบิดา มารดา ผู้อาวุโสในเครือญาติ บุคคลหลายกลุ่มหลายสถานภาพทางสังคม เศรษฐกิจและการเมืองในชุมชนและข้ามชุมชน จนก่อเกิดเป็นผู้ถ่ายทอดระดับวิชาชีพที่เรียกว่า “ปู่จารย์” จากวัด หมอเมือง (หมอยาที่อาศัยภูมิปัญญาและความเชื่อรวมทั้งไสยศาสตร์) ครู อาจารย์ นักบวช หรือสมณเพศนิกายและระดับต่างๆ โดยมีเป้าหมายและเนื้อหาที่แตกต่างเป็นการเฉพาะตามบริบทที่กำหนด การจัดการการเรียนรู้จึงเป็นเรื่องของปัจเจกบุคคล สถาบันสังคม เศรษฐกิจและการเมือง โดยเฉพาะครอบครัวและชุมชน โดยให้ระบบการจัดการการเรียนรู้และความรู้ที่มีอยู่จริงในแต่ละสังคมและที่ได้จากภายนอกผ่านสื่อหลากหลายนั้น เป็นไปตามความต้องการของบุคคล ชุมชน องค์กรชุมชนหรือองค์กรในระดับหน่วยงาน และเมื่อขยายตัวเป็นถึงระดับตำบล อำเภอ จังหวัด ภูมิภาค ระดับชาติและข้ามชาติขึ้น ความรู้ที่เรียนรู้และแลกเปลี่ยนกันก็เพิ่มสถานภาพสู่ความเป็นสากลมากขึ้น การจัดการก็เพิ่มความซับซ้อนขึ้นเช่นกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับประเด็นที่กำลังจัดการอยู่ ณ นั้น แต่ถ้านำหลายประเด็นที่แตกต่างมาจับกลุ่ม หลายกลุ่มรวมเป็นแขนง

และสาขาวิชา แล้วจัดเข้าสู่ระบบตามรากฐานของปรัชญาที่เกี่ยวข้อง ก็จะกลายเป็นองค์ความรู้ที่
 อาจมองได้ทั้งตัวธรรมชาติของเนื้อหาความรู้ วิธีการเรียนรู้ และกลุ่มของความรู้

คำว่า “การเรียนรู้” (Learning) นั้นอาจถูกนำไปใช้ในความหมายเช่นเดียวกับ
 คำว่า “กระบวนการเรียนรู้” (Learning Process) คือ เป็นคำที่อธิบายถึง การปรับเปลี่ยนทัศนคติ
 แนวคิดและพฤติกรรมอันเนื่องมาจากการได้รับประสบการณ์ที่สมควร เป็นการเปลี่ยนแปลงในทาง
 ที่ดีขึ้นซึ่งมีขอบเขตรอบคลุมความหมาย 2 ประการ คือ การเรียนรู้ในความหมายของ
 “กระบวนการเรียนรู้” ที่หมายถึง การดำเนินการอย่างเป็นขั้นเป็นตอนหรือการใช้วิธีการต่างๆ ที่ช่วย
 ให้บุคคลเกิดการเรียนรู้ และการเรียนรู้ในความหมายของ “ผลการเรียนรู้” (Learning Outcome) ซึ่ง
 ได้แก่ ความรู้ ความเข้าใจในสาระต่างๆ ความสามารถในการกระทำ การใช้ทักษะกระบวนการ
 ต่างๆ รวมทั้งความรู้สึกเจตคติอันเป็นผลที่เกิดขึ้นจากกระบวนการเรียนรู้หรือการใช้วิธีการเรียนรู้

ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงการเรียนรู้ จึงไม่ใช่การให้ความหมายของการกระทำที่เป็นกิริยา
 แยกออกมาพิจารณาเดี่ยวๆ เช่น การอ่าน การฟัง การสังเกต การคิด แต่การเรียนรู้เป็นกระบวนการ
 ซึ่งนักวิชาการหลายท่านใช้คำว่า กระบวนการเรียนรู้ หมายถึง การเรียนและปฏิบัติให้รู้ แทนคำว่า
 การเรียนรู้ ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับคำและสิ่งต่างๆ เหล่านี้ คือ

ความรู้ (Knowledge) เป็นผลลัพธ์ของการเรียนรู้ โดยการเรียนรู้เป็นกระบวนการ
 ที่มีความต่อเนื่อง มีการงอกเงยและเปลี่ยนแปลงได้ทั้งด้านบวกและด้านลบ นั่นคือคนที่รู้แล้วอาจ
 ลดทอน จางลงหรือรู้เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จนถึงกับสามารถลบล้างความรู้เดิมหรือเปลี่ยนเป็นความรู้ชุดใหม่

การเรียนรู้ คือ กระบวนการทางความคิดและการกระทำที่ทำให้บุคคลเกิดการเรียนรู้
 ในเนื้อหาสาระของความรู้ และการปฏิบัติที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงความคิดและพฤติกรรม ซึ่งเป็น
 ผลเนื่องมาจากประสบการณ์ที่บุคคลมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม หรือจากการฝึกหัด รวมทั้ง
 การเปลี่ยนแปลงปริมาณความรู้ของบุคคลที่มีความเกี่ยวข้องกับการนึกคิด การวิเคราะห์ และ
 การแก้ปัญหา โดยการเรียนรู้ในเรื่องใดๆ คือ ความเข้าใจถึงความสัมพันธ์และการเชื่อมโยงกับ
 สิ่งต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนั้นๆ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ การกระทำที่มีกระบวนการทางความคิด
 ความรู้ เข้ามาเกี่ยวข้องพร้อมกับการปฏิบัติเพื่อให้เกิดข้อสรุปและมีเป้าหมายในการเรียนรู้

ผู้รู้ หรือ ผู้ที่มีความรู้ ในทฤษฎีการเรียนรู้สมัยใหม่ ถือว่า ความรู้มีอยู่ในทุกที่
 ทุกคน แต่เราไม่อาจสรุปได้ว่าทุกคนจะต้องรู้ทุกเรื่อง หรือมีบางคนที่ไม่รู้อะไรเลย บางครั้งเราอาจ
 รีบด่วนสรุปผู้รู้ว่าเป็นผู้ที่มีความรู้ ความสามารถและสติปัญญาในทุกเรื่อง แต่ในความเป็นจริงผู้
 ว่าจะรู้ในเรื่องที่เขาได้เรียนรู้จากประสบการณ์ในชีวิตจริง เช่น นายแพทย์ที่มีความรู้ ความเข้าใจ
 ในเรื่องการผ่าตัดเป็นอย่างดี แต่อาจจะไม่เข้าใจวิถีชีวิตของผู้ป่วยก็ได้ ดังนั้น ผู้รู้จึงมีความสัมพันธ์
 กับความรู้และการเรียนรู้ที่แต่ละบุคคลได้รับหรือประสบด้วยตนเอง

เทคนิคการเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้ที่ดีควรเป็นเทคนิคแบบผสมผสานและคำนึงถึงหลักการสำคัญต่างๆ คือ

1. การเรียนรู้ที่สัมพันธ์กับการดำรงชีวิต
2. การเรียนรู้ที่ผู้เรียนมีส่วนร่วมและเรียนรู้ซึ่งกันและกัน
3. การเรียนรู้ที่ทำให้คุณค่าแก่ภูมิปัญญาท้องถิ่น
4. คุณลักษณะของกลุ่มเป้าหมาย อาทิ เพศ วัย อาชีพ พื้นฐานการศึกษา และประสบการณ์

การจัดการความรู้ หมายถึง การรวบรวม การจัดระบบ การจัดเก็บและการเข้าถึงข้อมูล เพื่อสร้างเป็นความรู้ เทคโนโลยีด้านข้อมูล และด้านคอมพิวเตอร์ เป็นเครื่องมือช่วยเพิ่มพลังในการจัดการความรู้ โดยการจัดการความรู้ เกี่ยวข้องกับการแบ่งปันความรู้ (Knowledge Sharing) ถ้าไม่มีการแบ่งปันความรู้ ความพยายามในการจัดการความรู้ก็ไม่ประสบผลสำเร็จ (วิจารณ์ พานิช, 2548)

การจัดการความรู้ หมายถึง ความสามารถในการจัดการความรู้ ประกอบด้วย การสร้างความรู้ การประมวล การแลกเปลี่ยน และการสนับสนุนกระบวนการเรียนรู้และการสร้างนวัตกรรมใหม่ให้เกิดขึ้นในหน่วยงาน (พรธิดา วิเชียรปัญญา, 2547)

การจัดการความรู้ เป็นกระบวนการที่เกี่ยวข้องกับการแสวงหา การยกระดับ การพัฒนาและการประยุกต์ใช้ความรู้เป็นเครื่องมือที่เพิ่มมูลค่าขององค์กร ชุมชนที่มีการเรียนรู้ การจัดการความรู้ประกอบด้วยกิจกรรมและกระบวนการต่างๆ เช่น

1. การขุดค้นและรวบรวมข้อมูล
2. การจัดหมวดหมู่ความรู้
3. การจัดเก็บความรู้
4. การสื่อสารเพื่อการถ่ายทอดความรู้
5. การจัดกิจกรรมและกระบวนการเพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้
6. การวิเคราะห์ สังเคราะห์ เพื่อยกระดับความรู้
7. การสร้างความรู้ใหม่
8. การประยุกต์ใช้ความรู้
9. การเรียนรู้จากการใช้ความรู้

ความรู้ที่มักถูกมองข้ามไป คือ ความรู้ ภูมิปัญญาดั้งเดิมของชุมชน ซึ่งเป็นกลไกที่อาจไม่มีโครงสร้างหน้าที่หรือบทบาทอย่างชัดเจน แต่สามารถสร้างให้เกิดกระบวนการเรียนรู้หรือการจัดการความรู้ได้ รวมถึงการสรุปบทเรียน หรือการสังเคราะห์ความรู้ จำเป็นต้องพิจารณามิติในแง่ของ “สถานะ” ทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจและการเมือง ตลอดจนในเรื่องของ เพศ วัย อายุ ชาติพันธุ์ ภาษา และจารีตประเพณี ซึ่งในความแตกต่างเหล่านี้ย่อมทำให้ความรู้มีความคม ชัด ลึก มากขึ้น ซึ่งจะสร้างให้เกิดความเข้มข้นของสีสัน อันจะเป็นประโยชน์ให้กับการสร้างความรู้ในแนวระนาบให้เกิดขึ้นจริงได้ และสิ่งที่สำคัญคือ การถ่ายทอดองค์ความรู้ที่ได้ไปสู่คนรุ่นใหม่ โดยผ่านวิธีการต่างๆ อาทิ การใช้หลักสูตรท้องถิ่น หรือการเป็นศูนย์การเรียนรู้ ตลอดจน “การขยายผล” ไปสู่สาธารณะ ที่จะทำให้เกิดพลังของชุมชน จนสามารถส่งผลกระทบต่อเชิงนโยบายต่อภาครัฐได้

ดังพบได้ว่า ในปัจจุบันองค์กรชุมชนหลายแห่งสามารถค้นหาและดึงเอาศักยภาพของชุมชนขึ้นมาเป็นทุนทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชน เช่น ภูมิปัญญา ประเพณีวัฒนธรรม บรรทัดฐานทางสังคม ความเชื่อ ทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น โดยผ่านกลไกในการจัดการเรียนรู้ในรูปแบบต่างๆ ซึ่งจะถือเป็น “ข้อมูล” สำคัญสำหรับผู้ที่มีหน้าที่และบทบาทในการจัดการเรียนรู้เพื่อช่วยเพิ่มความสุข ลดความทุกข์ให้กับชุมชน พร้อมทั้งสร้างสรรค์พลังปัญญาให้กับชุมชนสามารถขับเคลื่อนงานต่อไปข้างหน้าและขยายสู่สังคมในวงกว้างได้มากขึ้น

การเรียนรู้จากฐานทุนของชุมชน ประกอบด้วยประเพณี พิธีกรรมและความเชื่อ ศิลปะการแสดง การละเล่นต่างๆ ดังนี้

1. ศิลปะ วัฒนธรรมท้องถิ่น ได้แก่ คนตรี และการละเล่นพื้นบ้าน ตำนานเรื่องเล่า นิทาน เช่น

1.1 การแสดงหมอลำแคนของกลุ่มเกษตรยั่งยืน จังหวัดนครพนม เป็นเครื่องมือเชื่อมโยงจิตใจ สร้างการเรียนรู้ที่มีความสุข

1.2 การสืบสานศิลปวัฒนธรรมไต บ้านเปียงหลวง จังหวัดเชียงใหม่ ใช้เพื่อสร้างพื้นที่ทางสังคม อัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ และการมีส่วนร่วมของชุมชน

1.3 กลุ่มอุ๊ยสอนหลาน เครือข่ายกลุ่มน้ำวางตอนล่าง ใช้คนตรีพื้นบ้าน การเล่านิทาน เป็นเครื่องมือเชื่อมโยงคนสองวัยเข้าด้วยกัน คือ ผู้สูงอายุกับเด็กและเยาวชน

1.4 การใช้บทบาท (ลำน่านพื้นบ้าน บทกวีของปกากญอ) เป็นบทเรียนสร้างจิตสำนึกต่อตนเองและชุมชน ที่เรียกกันว่า “สู้คิง สู้ค่า”

2. ความเชื่อและอุดมการณ์ของชุมชน ซึ่งพบได้ในชุมชนที่กลุ่มแกนนำยังสามารถต้านกระแสการกลืนกลายอัตลักษณ์และของคิของชุมชน มีการสร้างวาทกรรมแบบชาวบ้าน เช่น

วิธีคิดแบบ “น้ำบ่อหน้า น้ำบ่อหลัง” อันหมายถึงการดำเนินชีวิตไปตามกระแสทุนและบริโภคนิยมกับการดำรงชีวิตที่เข้าใจรากเหง้า ความเป็นตัวของตัวเอง ของชาติพันธุ์ ปกาทัญญอ เป็นต้น

3. ประเพณี พิธีกรรมท้องถิ่น และพิธีกรรมทางศาสนา จากการศึกษาพบว่า มีกิจกรรมตามประเพณี พิธีกรรมแบบเก่า พิธีกรรมแบบใหม่ และพิธีกรรมทางศาสนา โดยอาจจะมีการกิจกรรมในแต่ละประเภท หรือจัดพิธีกรรมเหล่านี้ผสมผสานกัน ซึ่งถือได้ว่าประเพณีและพิธีกรรม เป็นเครื่องมือที่ทรงพลัง ในการเสริมสร้างการเรียนรู้ เพราะสามารถสร้างผัสสะของใจ และพลังเหนียวแน่นระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติกายภาพ

ตัวอย่าง เช่น โรงเรียนกบเชิงมิตรภาพ จังหวัดสุรินทร์ นำพิธีกรรมทางศาสนา มาเป็นเครื่องกล่อมเกล่าจิตใจให้เด็กทำความดี เช่น พิธีจุดเทียนส่องใจ การนั่งสมาธิ หรือสทกกรรม เคารดิดูเนี่ยนตระแสง จังหวัดสุรินทร์ อาศัยงานวัดในชุมชน งานประเพณีต่างๆ สร้างมวลชนสัมพันธ์กับชุมชน เพื่อเผยแพร่ความรู้และประชาสัมพันธ์งานของสทกกรรม หรือชาวบ้านบ้านสมโอง จังหวัดร้อยเอ็ด นำผ้าป่าเข้ามาใช้ในการระดมทุน และสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชน หรือการประยุกต์ประเพณีทางพุทธศาสนา เช่น พิธีสืบชะตาแม่น้ำ บวชป่า ของชุมชนลุ่มน้ำแม่คำ จังหวัดพะเยา ในการอนุรักษ์ป่าชุมชน หรือความโดดเด่นของชุมชนลุ่มน้ำวาง ในการนำพิธีเคปอทุ มาสนับสนุนให้ชาวบ้านมีบทบาทสำคัญในการรักษาป่า นำความเชื่อเรื่องสวรรค์ 7 ชั้น นรก 7 ชั้น มาประยุกต์วิเคราะห์เป้าหมายและตัวชี้วัดความสุขของชุมชน (ปาริชาติ วลัยเสถียร, 2549)

กระบวนการเรียนรู้ในสังคมไทยและการเปลี่ยนแปลง ในเรื่องการเปลี่ยนกระบวนทัศน์ต่อธรรมชาติและชีวิต กล่าวคือ ในยุคสมัยนี้ รัฐได้สร้างกระบวนทัศน์ที่เปลี่ยนทัศนคติในการมองธรรมชาติและชีวิตของบุคคล และสังคมไปจากชุมชนสมัยเดิมอย่างสิ้นเชิง จากอิทธิพลของกระบวนทัศน์ ความรู้ ทัศนคติ ค่านิยม ฯลฯ ที่สืบเนื่องมาจากการปฏิวัติวิทยาศาสตร์ในยุโรป ซึ่งทำให้ชีวิต สังคม ธรรมชาติ โลก จักรวาล เป็นที่เข้าใจว่าสามารถที่จะเข้าถึง ทำนายการเปลี่ยนแปลง และควบคุมความเป็นไปได้อย่างถูกต้อง และแม่นยำด้วยการคำนวณทางคณิตศาสตร์ ทำให้วิทยาศาสตร์เข้ามามีอิทธิพลแทนที่ศาสนาในการสร้างคำอธิบายชุดใหม่ในเรื่องของชีวิตสังคม และธรรมชาติ ฯลฯ และความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบดังกล่าว รวมทั้งเป็นฐานสร้างชุดความรู้ของศาสตร์อื่น ไม่ว่าจะเป็นสังคมศาสตร์ มนุษย์ศาสตร์ ฯลฯ การปฏิเสธศาสนาอันเนื่องมาจากประวัติศาสตร์ที่ขมขื่นในยุคมืด (Dark Age) มีผลให้เรื่องของจิตวิญญาณถูกปฏิเสธไปอย่างสิ้นเชิงในการพัฒนาสมัยใหม่ (อรศรี งามวิทยาพงศ์, 2549)

การศึกษาในครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้ให้ความสนใจในเรื่องของการปรับใช้พิธีกรรมและความเชื่อของคนในชุมชนในการสร้างรูปแบบของการจัดการป่าชุมชน ซึ่งในทางการจัดการความรู้

เรียกว่า ความเป็นนวัตกรรม ซึ่งเป็นสิ่งที่เป็นผลมาจากกระบวนการคิดสังเคราะห์สิ่งใดสิ่งหนึ่งเพื่อนำมาใช้ประโยชน์ ซึ่งความเป็นนวัตกรรมดังกล่าวนี้จะอยู่บนพื้นฐานในด้านต่างๆ ดังนี้

1. เกิดจากความต้องการของชุมชน
2. สอดคล้องกับสภาพปัญหาที่เกิดขึ้น
3. สอดคล้องกับทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชน
4. สอดคล้องกับชีวิตประจำวัน วิถีชีวิต ขนบธรรมเนียมประเพณี
5. อยู่ในขีดความสามารถที่ชาวบ้านเรียนรู้ได้ ทำได้

ความเป็นนวัตกรรม ในที่นี้หมายถึง สิ่งใหม่หรือสิ่งเก่าที่มีอยู่แล้ว ที่ได้นำมาคิด มาทำขึ้นใหม่ เพื่อประโยชน์ต่อการเรียนรู้ มีลักษณะดังนี้

1. สมาชิกของชุมชนผู้เข้าร่วมกระบวนการเรียนรู้ ไม่ได้มีสภาพเป็นผู้เรียนแต่เพียงอย่างเดียว หากเป็นผู้กำหนดกระบวนการเรียนรู้ การจัดการความรู้และนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ได้จริง และอาจเป็นได้ทั้งครูและนักเรียนในขณะเดียวกัน

2. ผู้เข้าร่วมในกระบวนการเรียนรู้ ได้เรียนรู้ที่จะเข้าใจตนเอง ให้คุณค่ากับประสบการณ์ชีวิต ที่เชื่อมร้อยได้ถึงการเรียนรู้ความสัมพันธ์ระหว่างตนเองกับสังคม และโลกธรรมชาติ สร้างให้เกิดความเข้าใจที่ไม่แยกส่วน

3. เป็นการใช้ความรู้เดิม ผสมผสานกับความรู้ใหม่ เรียนรู้แล้วนำมาประยุกต์ใช้ได้จริง

4. เป็นรูปแบบการทำงานร่วมกันระหว่างคนใน และคนนอกชุมชน เช่น นักพัฒนา นักวิชาการ หรือหน่วยงานภาครัฐกับชาวบ้าน โดยมีความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างกัน

โดยการจัดการความรู้มีส่วนสำคัญในการฟื้นฟู ความรู้ ภูมิปัญญาที่มีอยู่เดิม กล่าวคือ การฟื้นฟู ความรู้ ภูมิปัญญาที่มีอยู่เดิม ทำให้รู้ชัดเจน และสื่อสารได้กว้างขวางมากขึ้นว่าตนเองและชุมชนมีความรู้อะไรบ้าง ความรู้นั้นมีที่มาอย่างไร ใช้ประโยชน์ได้อย่างไร ควรปรับปรุงแก้ไขให้สอดคล้องกับเงื่อนไขต่างๆ ได้อย่างไร

ความสำคัญของการฟื้นฟู ความรู้ ภูมิปัญญาที่มีอยู่เดิมนี้อยู่ที่การให้ความหมายแก่คุณค่าของทุนชุมชน มมองค์ประกอบของมิติด้านใน ทั้งที่เป็นความคิด ความเชื่อ และสำนึกส่วนบุคคล วิถีปฏิบัติของส่วนรวม ซึ่งเกี่ยวข้องกับเรื่องจิตวิญญาณ และวัฒนธรรม เชื่อมสัมพันธ์กับมิติด้านนอกทางกายภาพ ทั้งเรื่องสุขภาพกายและทรัพยากรธรรมชาติด้วย นอกจากนี้ ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาในบางเรื่องไม่สามารถอธิบายได้ด้วยหลักเหตุผลได้ เพราะเป็นเรื่องของศรัทธา ความเชื่อ ดังนั้น การสืบต่อ การถ่ายทอดจึงไม่เพียงแต่การสอน การบอกเล่า แนะนำ หรือจัดทำเป็นเอกสาร

และสื่อในรูปแบบต่างๆ เท่านั้น แต่ต้องอาศัยการปฏิบัติด้วยความเข้าใจอย่างลึกซึ้ง เป็นสำคัญ (ปาริชาติ วัลย์เสถียร, 2549)

แนวคิดการจัดการความรู้ถือได้ว่าเป็นกระบวนการหนึ่ง ในการปรับใช้พิธีกรรม และความเชื่อของชุมชน โดยมีส่วนในการอธิบายอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น ซึ่งเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นของชุมชน ในการจัดการสิ่งต่างๆ เพื่อให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ และเป้าหมายที่กำหนด โดยแนวคิดการจัดการความรู้สามารถช่วยในการวิเคราะห์กระบวนการปรับใช้พิธีกรรมและความเชื่อของชุมชนในการจัดการป่าชุมชนของการศึกษาในครั้งนี้ได้

2.3 แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการป่าชุมชน

แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการความรู้ เป็นแนวคิดที่มีนักวิชาการได้ศึกษาและให้คำนิยามไว้หลากหลายแนวทาง ในส่วนของผู้วิจัยได้ศึกษาการจัดการความรู้โดยชุมชนในการจัดการป่าชุมชน ซึ่งจำเป็นที่จะต้องมีความเกี่ยวข้องกับป่าชุมชนมาเกี่ยวข้อง โดยที่จะเน้นแนวคิดเกี่ยวกับป่าชุมชน โดยมีฐานของความร่วมมือในการจัดการโดยชุมชนเป็นที่ตั้ง และมีการใช้ระบบคิด ภูมิปัญญาของชุมชนมาใช้ในการจัดการป่าชุมชน เพื่อให้เกิดความสอดคล้องระหว่างการศึกษารุ่นนี้กับแนวคิดที่ใช้ศึกษา ซึ่งมีเนื้อหาของแนวคิด ดังนี้

แนวทางการจัดการป่าไม้ที่ริเริ่มโดยชุมชน (Indigenous Forestry) เริ่มต้นจากการทำงานของรัฐบาลในยุคแรกๆ ที่สนับสนุนให้ชุมชนท้องถิ่นมาร่วมจัดการป่าไม้นั้นมักจะไม่ได้ความสนใจกับองค์กรของชุมชนที่มีอยู่แล้ว แต่มักตั้งองค์กรชุมชนขึ้นมาใหม่โดยมีมุมมองหรือทัศนคติที่ว่าด้วยสาเหตุสองประการ ประการแรกเพราะไม่มีความรู้เกี่ยวกับป่าจึงควรต้องสอนคนเหล่านี้ให้รู้ถึงความสำคัญของป่า ประการที่ 2 มาจากสมมุติฐานที่เชื่อว่าทรัพยากรที่เป็นทรัพย์สินส่วนรวมดังเช่นป่าไม้ (common property resources) จะต้องถูกใช้ประโยชน์จนต้องเสื่อมโทรมลง ในที่สุด เพราะไม่มีใครดูแลและไม่มีการลงโทษ (sanction) กัน ทัศนคติเช่นนี้ตั้งอยู่บนฐานของแนวคิดโศกนาฏกรรมของทรัพย์สินส่วนรวม (Tragedy of the commons) ของนักชีววิทยาชื่อ ฮาร์ดีน (อ้างในสมศักดิ์ สุขวงศ์, 2550) แต่ต่อมาก็มีคนค้านแนวคิดของฮาร์ดีน เช่น การขาดการลงโทษนั้นไม่จริง เพราะมีหลายกรณีที่ชุมชนมีการลงโทษกัน ซึ่งสามารถพบเห็นได้ในหลายหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังกล่าวถึง แนวคิดเรื่องทรัพยากรส่วนรวมของฮาร์ดีนนี้อาจทำให้สับสน โดยที่ฮาร์ดีนเองก็สับสนระหว่างคำที่ว่า ทรัพยากรที่ใครๆ ก็สามารถเข้าถึงใช้ประโยชน์ได้ ที่เรียกว่า open access กับทรัพยากรส่วนรวม (common property) ที่มีกลุ่มคนจัดการให้มีการใช้ประโยชน์ได้ และใช้ได้ในบางผลผลิตเท่านั้น ฮาร์ดีนนี้นั้นเข้าใจผิดตรงที่มองข้ามความเป็นจริงที่ว่าชาวบ้านไม่ได้มีชีวิตแบบต่างคนต่างอยู่ แต่ชาวบ้านก็สามารถรวมกลุ่มกันเพื่อควบคุมการใช้ทรัพยากรสาธารณะได้

หรือพูดอีกนัยหนึ่งว่า ชุมชนก็สามารถสร้างกฎกติกาในการใช้ทรัพยากรหรือที่เรียกว่าสร้างสถาบัน (institution) ขึ้นมาได้เช่นกัน เราสามารถพบเห็นกรณีต่างๆ ที่ชุมชนดูแลรักษาป่าโดยพวกเขาทำกันเองในหลายๆ ประเทศรวมทั้งในประเทศไทย เช่น ป่าชุมชนบ้านทุ่งยาว ตำบลศรีบัวบาน จังหวัดลำพูน ที่มีอายุมานานกว่า 80 ปี อันเป็นป่าชุมชนแรกๆ ที่มีการกล่าวถึงในประเทศไทย โดยมีกลุ่มเหมืองฝายรวมตัวกันรักษาป่าน้ำซับ หรือน้ำจืด และมีการจัดการจัดสรรน้ำกันอย่างเท่าเทียมกัน และที่อื่นๆ อีกหลายแห่งในภาคเหนือและอีสานใต้ (สมศักดิ์ สุขวงศ์, 2550)

เสนีย์ จามริก และคณะ (2536) ได้กล่าวถึงเงื่อนไขการเกิดและความสำเร็จของป่าชุมชนว่ามี 8 ประการ คือ

1. ชุมชนมีความเป็นชุมชนสูง คือมีรูปแบบและความเข้มข้นของความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างสมาชิกของชุมชน สะท้อนออกมาในรูปอุดมการณ์ พิธีกรรมที่ยึดถือ และร่วมกันปฏิบัติ
2. ชุมชนจะต้องมีทรัพยากรดิน น้ำ ป่า อยู่ในสภาพที่ใช้ได้และยังมีความสัมพันธ์อย่างแน่นแฟ้นกับการผลิตในภาคการเกษตร โดยมีศักยภาพพอที่จะพลิกฟื้นให้คืนกลับมาสู่ความอุดมสมบูรณ์ได้อย่างยั่งยืน
3. การมีผลประโยชน์ร่วมกัน เช่น เป็นแหล่งอาหาร เชื้อเพลิงและของป่าเป็นต้น
4. ชุมชนจะต้องมีจิตสำนึกในการรักษาป่า มีความเข้มแข็งและลึกซึ้งซึ่งมากกว่าการมีผลประโยชน์ร่วมกันเท่านั้น ซึ่งอาจมีเงื่อนไขเกิดจากประเพณี ความเชื่อและการผลิตซ้ำของอุดมการณ์สืบทอดกันมา หรือเกิดจากความจำเป็นในการป้องกันและรักษาระบบนิเวศ หรือเกิดจากการต่อต้านการรุกรานจากภายนอก เช่น การต่อต้านโครงการรัฐ การแย่งชิงทรัพยากรจากชุมชนใกล้เคียง เป็นต้น
5. ชุมชนจะต้องมีผู้นำชุมชนที่เข้มแข็งที่จะควบคุม รักษากฎระเบียบ และสามารถปรับภูมิปัญญาและจารีตท้องถิ่นให้เข้ากับสถานการณ์ การเมือง สังคม เศรษฐกิจที่จะเปลี่ยนแปลง
6. ชุมชนมีการจัดตั้งองค์กรประชาชนที่มีความรับผิดชอบในการจัดการทรัพยากรอย่างเหมาะสม ซึ่งมีทาบงบนพื้นฐานของภูมิปัญญาดั้งเดิม จารีตประเพณี และประสบการณ์ที่ถ่ายทอดกันเอง
7. ชุมชนจะต้องมีจารีตของการจัดการทรัพยากรที่ถือว่า ทรัพยากรเป็นสิทธิและทรัพย์สินร่วมของชุมชน โดยชุมชนมีสิทธิในการดูแล จัดการ และออกกฎเกณฑ์ เพื่อผลประโยชน์อย่างเท่าเทียม
8. ชุมชนที่สามารถรักษาป่าไว้ได้จะต้องมีระบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม ใน 3 ประเด็นคือ หลักการจัดการ วิธีการจัดการ และรูปแบบการจัดการทรัพยากร

การศึกษาในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการจัดการป่าชุมชน โดยชุมชน จากบริบทพื้นที่การศึกษาป่าชุมชนบ้านตลาดจ๊ะเหล็กเป็นพื้นที่ป่าชุมชนที่อยู่ใกล้เมือง ในส่วนนี้จึงขอยกตัวอย่างแนวคิดการจัดการป่าชุมชนในสภาพการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

กล่าวคือ ความคิดของความเป็นชุมชน ระบบคุณค่า ส่วนหนึ่งได้เกิดการล่มสลายของชุมชน โดยรัฐ และระบบทุนนิยม ต่อมาจึงได้มีแนวคิดที่ริเริ่ม และพัฒนา กลายเป็นแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งจะเน้นว่า สังคมหมู่บ้านมีวัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมืองของตัวเองเป็นอิสระจากรัฐ เป็นเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง และมีวัฒนธรรมที่เน้นคุณค่าของการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน โดยเชื่อว่า ลักษณะดังกล่าว เป็นคุณค่าดั้งเดิมของไทย (Seri ed, 1986 อ้างใน อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544) ซึ่งความเป็นชุมชนดังกล่าวจะมีการรวมหมู่ทางสังคม และวางอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์อย่างน้อย 5 ประการ คือ

1. อุดมการณ์อำนาจเกี่ยวกับความคิดว่าด้วยการนับถือผี เช่น การนับถือผีฝ่ายที่เป็นศูนย์รวมของกลุ่ม ที่ร่วมกันจัดการเกี่ยวกับชลประทาน ซึ่งเป็นระดับความสัมพันธ์ที่บางครั้งอาจไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะในเขตของหมู่บ้าน ผีฝ่ายบางแห่งจะควบคุมดูแลความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่หลายหมู่บ้านได้ ขึ้นอยู่กับบริเวณของพื้นที่รับน้ำ

2. พิธีกรรมในการสืบทอดอุดมการณ์ เป็นปฏิบัติการร่วมกันของกลุ่ม เพื่อสืบทอดอุดมการณ์ จะมีทั้งในระดับครอบครัว เครือญาติ และหมู่บ้าน โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่วัด และในช่วงเวลาต่างๆ ของวิถีชีวิต

3. อำนาจในการจัดการทรัพยากรร่วมกันบนพื้นฐานความคิดหน้าหมู่บ้าน เป็นสิทธิอำนาจตามประเพณีของชุมชน ที่ถือว่าชุมชนมีสิทธิการใช้ หากชุมชนจัดการดูแลรักษา ในหมู่บ้านจะมีของหน้าหมู่บ้านหลายอย่างซึ่งถือว่าเป็นของส่วนรวม ป่าชุมชนก็เป็นรูปแบบหนึ่งของหน้าหมู่บ้าน หรือป่าของหมู่บ้านจะเป็นพื้นที่ที่ชาวบ้านช่วยกันดูแล และใช้ประโยชน์ เช่น เป็นต้นน้ำ หรือเก็บของป่าพื้นที่เช่นนี้ในอดีต ไม่มีขอบเขตแน่นอน แต่ในปัจจุบันเริ่มมีการกำหนดขอบเขต เพื่อป้องกันการบุกรุกจากคนภายนอก หลายหมู่บ้านได้ร่วมกันต่อต้านผู้บุกรุกที่เข้ามาตัดต้นไม้ หรือสัมปทานไม้ ซึ่งให้เห็นประเพณีท้องถิ่นที่อนุญาตให้ผู้ดูแลรักษาได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน ไม่ใช่เป็นของสาธารณะที่เปิดให้คนไปใช้ ประเพณีในการรักษาป่าของบางหมู่บ้านก็เลิกไปเมื่อถูกคนอื่นครอบครองทำให้ขาดความรู้สึกมีส่วนร่วม บางหมู่บ้านก็กลับมาปฏิบัติใหม่ บางหมู่บ้านไม่เคยมีก็สร้างขึ้นมา แสดงว่าประเพณีนี้สามารถผลิตซ้ำหรือผลิตใหม่ได้ ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขว่า ชุมชนจะมีส่วนร่วม และได้ประโยชน์หรือไม่ ดังนั้นของหน้าหมู่บ้านจึงไม่ใช่เรื่องตายตัวที่ไม่เปลี่ยนแปลง

4. ภูมิปัญญา หรือความรู้ก็ถือว่าเป็นของหน้าหมู่บ้าน เช่นกัน เช่น ความรู้ด้านศิลปะ ความรู้ในด้านการผลิตต่างๆ ความรู้เหล่านี้ถือเป็นศักดิ์ศรีของชาวบ้าน ซึ่งสะท้อนการรวมพลังของความเป็นชุมชน

5. องค์กร และเครือข่ายของความสัมพันธ์ แสดงลักษณะการรวมหมู่ที่มองเห็นผ่านบทบาทของผู้นำ เช่น ผู้นำพิธีกรรม ปู่จารย์ ตั่งข้าว พ่อบ้าน และแก่ฝ่าย ซึ่งจะสามารถระดมคนมาร่วมกันได้ในระดับต่างๆ ในการดำเนินการ และจัดพิธีกรรมของชุมชน (อานันท์ กาญจนพันธ์, 2544)

จากแนวคิดดังที่ได้กล่าวมาถือเป็นแนวทางในการจัดการป่าชุมชน เพื่อเป็นต้นแบบในการวิเคราะห์ข้อมูลในส่วนเหมือน หรือส่วนที่แตกต่าง เพื่อเป็นการพัฒนาแนวคิดในการจัดการป่าชุมชนในพื้นที่ศึกษาต่อไป

2.4 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

สัณฐิตา กาญจนพันธ์ (2540) ได้ทำการศึกษาเรื่องความร่วมมือในการจัดการป่าระหว่างรัฐกับวัด: กรณีศึกษา ป่าชุมชนวัดพระธาตุดอยจอมแจ้ง อำเภอดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่ เป็นการศึกษาทางเลือกหนึ่งในการแก้ไขความขัดแย้งระหว่างรัฐกับประชาชนในการจัดการป่า โดยเลือกชุมชนที่กำลังเผชิญปัญหาการเปลี่ยนแปลง โครงสร้างทางเศรษฐกิจ สังคม และการขยายอิทธิพลเมืองเป็นกรณีศึกษา โดยให้ความสนใจในประเด็นของการเปลี่ยนแปลง โครงสร้างทางการผลิต ลดการพึ่งพาการเกษตรและป่าลง หันไปพึ่งพาการผลิตในภาคอุตสาหกรรมและบริการมากขึ้น ตลอดจนเผชิญกับการเคลื่อนย้ายของแรงงานออกจากหมู่บ้าน เพื่อไปทำงานในเมืองมากขึ้น จะยังมีศักยภาพในการดูแลรักษาป่าหรือไม่ ซึ่งผลการศึกษาคือความสัมพันธ์ของคนในชุมชนบ้านตลาดจี้เหล็กในด้านการร่วมแรงร่วมใจกันทำกิจกรรมส่วนรวม มีค่อนข้างน้อยกว่าหมู่บ้านป่าชุมชนแห่งอื่นๆ ทั้งนี้เป็นเพราะ โครงสร้างทางเศรษฐกิจเปลี่ยนไป อาชีพหลักของคนในหมู่บ้านไม่ได้ขึ้นกับการเกษตร แรงงานรับจ้างมีสัดส่วนถึงสองในสามของชาวบ้านทั้งหมด แรงงานเหล่านี้ไปทำงานในหมู่บ้าน ในพื้นที่ใกล้เคียง ตลอดจนในตัวเมืองเชียงใหม่ โดยการไปเข้าเย็นกลับ ดังนั้น โอกาสที่แรงงานรับจ้างเหล่านี้จะร่วมกิจกรรมของหมู่บ้านมีค่อนข้างน้อย เมื่อเทียบกับกลุ่มชาวบ้านกลุ่มอื่นๆ

ในแง่ของกลุ่มชาวบ้านที่พอจะมีศักยภาพในการจัดการป่านั้น กลุ่มเกษตรกรกรกลับเป็นกลุ่มที่มีโอกาสเข้าร่วมกิจกรรมส่วนรวมได้มากกว่ากลุ่มอื่นๆ แม้ว่าการเกษตรจะลดความสำคัญลงก็ตาม หมู่บ้านตลาดจี้เหล็กนี้ผลิตข้าวเพื่อบริโภค แต่ข้าวไม่เหลือมากสำหรับขาย แม้ว่าการเกษตรได้อาศัยน้ำใช้ในการเกษตรจากอ่างเก็บน้ำของหน่วยงานเร่งรัดพัฒนาชนบท และศูนย์ศึกษาการพัฒนาห้วยฮ่องไคร้ ก็ตาม แต่ความจำเป็นต้องใช้น้ำจากลำห้วยก็ยังมีอยู่ ดังนั้น ชุมชนยังคงต้อง

พึ่งพาป่าในด้านต้นน้ำลำธาร และแหล่งอาหารและไม้ฟืนอยู่ แม้ว่าแรงกดดันทางเศรษฐกิจที่มีต่อที่ดินในป่าจะลดลง แต่พลังของชุมชนในการรักษาป่ายังไม่เข้มแข็งเท่าที่ควร เพราะวิถีชีวิตของชาวบ้านส่วนมากเปลี่ยนไปแล้ว ตามลักษณะอาชีพ ความพยายามอนุรักษ์ป่าของพระสงฆ์และผู้นำชุมชน จึงไม่ได้รับการตอบสนองจากชุมชนมากเท่าที่ควร หมู่บ้านที่อยู่ใกล้เมือง และมีเงื่อนไขทางสังคม เศรษฐกิจที่เปลี่ยนไปเช่นนี้ จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมิหน่วยงานของรัฐเข้าไปช่วยสนับสนุนมากกว่าหมู่บ้านป่าชุมชนอื่นๆ ที่อยู่ห่างไกลจากอิทธิพลของเมือง ซึ่งยังไม่ได้เผชิญกับปัญหาเปลี่ยนแปลง โครงสร้างการผลิตมากเท่ากับหมู่บ้านนี้ หากรัฐและฝ่ายอื่นๆ ไม่เข้าไปสนับสนุนเรื่องการจัดการป่าแล้ว ปล่อยให้องค์กรประชาชนดำเนินการดูแลป่าตามลำพัง พลังขององค์กรชุมชนที่มีอยู่ก็อาจจะอ่อนแอลง จนไม่สามารถดูแลป่าได้ ในทางตรงกันข้าม ถ้ารัฐดำเนินการควบคุมการจัดการป่าเอง โดยไม่เปิดโอกาสให้ชุมชนได้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจและการจัดการป่าแล้ว ก็จะไปสู่ความอ่อนแอขององค์กรประชาชนและปัญหาการทำลายป่าได้

จากการศึกษาเรื่องความร่วมมือในการจัดการป่าระหว่างรัฐกับวัด: กรณีศึกษาป่าชุมชนวัดพระธาตุคอกยอแจ่ม อำเภอดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่ เป็นการศึกษาที่มีความใกล้เคียงกัน ในส่วนของพื้นที่ทำการศึกษา ซึ่งได้แก่พื้นที่ป่าชุมชนบ้านตลาดขี้เหล็ก ที่ได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคม และเศรษฐกิจ จากงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังกล่าวจะเห็นว่า ชุมชนบ้านตลาดขี้เหล็กนั้นยังไม่ค่อยมีส่วนร่วมในการร่วมมือในกิจกรรมต่างๆ ของชุมชนเท่าที่ควร ในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยจะนำเสนอในประเด็นในเรื่องของกระบวนการในการปรับใช้พิธีกรรมและความเชื่อของชุมชน ซึ่งจะเป็นส่วนในการเพิ่มเติมในเรื่องการจัดการป่าชุมชนโดยชุมชนที่มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น รวมไปถึงกิจกรรมที่เกิดขึ้นของชุมชนในปัจจุบันซึ่งจะทำให้มองเห็นถึงความแตกต่างและการพัฒนาในการจัดการป่าชุมชนของชุมชนบ้านตลาดขี้เหล็กที่มีความเปลี่ยนแปลง

ขนิษฐา ศรีรัตน์ (2538) ได้ทำการศึกษาเรื่อง แหล่งความรู้และกระบวนการจัดการแหล่งความรู้ชุมชน พบว่า แหล่งความรู้ดั้งเดิมในชุมชน มีการปรับตัว เปลี่ยนโครงสร้างโดยลดเนื้อหาในกระบวนการถ่ายทอดความรู้ และลดบทบาทการทำหน้าที่ลงเมื่อรัฐเข้าไปจัดตั้งโรงเรียน และมีครูเป็นแหล่งความรู้ใหม่จากภายนอก แหล่งความรู้ใหม่มีกฎหมายรองรับ และได้ประโยชน์จากเงื่อนไขในการเลือกสรรคนเข้าสู่ตำแหน่งงานอาชีพในสังคมสมัยใหม่ การที่เด็กต้องใช้เวลาส่วนใหญ่อยู่ในโรงเรียน ทำให้ขาดโอกาสการสานต่อความรู้ดั้งเดิม เนื้อหาและภูมิปัญญาในบางเรื่องถูกละเลยมองข้ามและสูญหายไปด้วยเหตุผลหมดความจำเป็น ศูนย์กลางการเรียนรู้ของชุมชนเปลี่ยนจากวัดเป็นโรงเรียน

การเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจ และระบบการผลิตซึ่งใช้เทคโนโลยีใหม่ การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานด้านคมนาคม สาธารณะสุข และการมีระบบไฟฟ้าเข้าถึง ชุมชนเปลี่ยน

สภาพเป็นหมู่บ้านเปิด เป็นช่องทางให้เกิดแหล่งความรู้นอกระบบทั้งจากองค์กรภายนอก โดยภาครัฐและเอกชน และจากการที่ประชาชนมีโอกาสออกไปรับความรู้จากภายนอกเอง นอกจากนั้นประชาชนยังได้เรียนรู้ด้วยตนเองตลอดเวลาจากแหล่งความรู้ตามอสังคายนานอกลูกหลานที่ขยายตัวเข้าถึงชนบท เกิดความสนใจและตอบสนองอย่างกว้างขวางแพร่หลาย แม้จะเป็นเรื่องที่ไม่สอดคล้องกับการดำรงชีวิต แต่การรับรู้แบบอย่างใหม่ที่แปลกใหม่ และการเลียนแบบ ทำให้วัฒนธรรมดั้งเดิมที่เคยประพฤติปฏิบัติถูกละเลย ทอดทิ้ง

สภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวยุคหนึ่ง ทำให้แหล่งความรู้ในชุมชนมีการปรับตัวเปลี่ยนโครงสร้าง และบทบาทหน้าที่ที่อยู่ตลอดเวลา เพื่อเป็นแรงต้านทานต่ออิทธิพลการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว แหล่งความรู้ที่ยังคงดำรงอยู่ และมีบทบาทหน้าที่โดยต่อเนื่อง เป็นผลของปฏิสัมพันธ์ระหว่างแหล่งความรู้ดั้งเดิมกับแหล่งความรู้สมัยใหม่จากภายนอก

จากงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังกล่าว สามารถทราบถึงประเด็นการจัดการความรู้โดยชุมชน และการปรับตัวเปลี่ยนโครงสร้างของความรู้ชุมชนในสภาพการเข้ามาของความรู้ภายนอก โดยมีการผสมผสานระหว่างความรู้ดั้งเดิมกับความรู้สมัยใหม่ ซึ่งงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังกล่าวมีความสอดคล้องกับการศึกษาในครั้งนี้นี้กล่าวคือ ในส่วนของการปรับใช้พิธีกรรมและความเชื่อของชุมชน ซึ่งสามารถใช้พัฒนาแนวคิดและแนวทางในการศึกษาครั้งนี้

ทวิช จตุวรพฤษ (2538) ได้ทำการศึกษาเรื่อง พิธีกรรมเพื่อสืบทอดความเป็นชาติพันธุ์ของชาวเขายากจน: การศึกษาการปรับตัวทางวัฒนธรรมของชาวเขเผ่าลีซอ ในจังหวัดเชียงใหม่ โดยมีสาระสำคัญดังนี้ ชาวลีซอมีการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ มีการปรับโครงสร้างทางความเชื่อจักรวาลวิทยาให้คืนสู่ระเบียบครั้งหนึ่ง ซึ่งมีการแสดงออกผ่านกระบวนการปรับความเชื่อหรืออุดมการณ์อำนาจที่มีลักษณะทั่วไปให้กลายเป็นของท้องถิ่น (Localization) หรือในที่นี้ก็คือ การปรับวัฒนธรรมไทยเข้ามาอยู่ในบริบทของวัฒนธรรมลีซอ (Lisuization) นั่นเอง เช่น การรับเอาพุทธองค์เข้าไปอยู่ในตำนานว่าด้วยผู้นำทางการเมืองของชนเผ่า และการเชื่อมประสานกับอำนาจจากภายนอก โดยการติดตั้งหิ้งบูชาพระพุทธรูปเคียงข้างหิ้งบูชาผีเสื้อเรือนในบ้าน ทั้งนี้ เพื่ออธิบายปัญหาของการพัฒนาด้วยความหมายใหม่ ทำให้เกิดประสบการณ์ใหม่ จะได้สามารถทำความเข้าใจปรากฏการณ์ร่วมกันได้อย่างครอบคลุมยิ่งขึ้น

จากงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังกล่าว เป็นประเด็นการปรับใช้พิธีกรรมและความเชื่อ โดยมีการผสมผสานระหว่างความเชื่อเดิมของเผ่าลีซอ กับความเชื่อสากล เช่น พุทธศาสนา มาปรับใช้เป็นแบบแผนทางวัฒนธรรมใหม่ ในลักษณะทางบริบทที่มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคม กล่าวคือชาวลีซอได้ย้ายลงมาอยู่บนพื้นราบทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคม และเศรษฐกิจของชุมชน จึงมี

การปรับตัวทางวัฒนธรรมที่เป็นการดำรงไว้ซึ่งความเป็นชุมชน และความสัมพันธ์กับคนภายนอก ซึ่งเป็นประเด็นที่มีความใกล้เคียงกับการศึกษาของผู้วิจัยในครั้งนี้

วลัยลักษณ์ ทรงศิริ (อ้างใน ปรีตดา เฉลิมเผ่า ก่ออนันตกุล, 2546) ได้ศึกษาตำนานคุณปู่ศรีราชา เกิดจากในอดีตคนจีนสามพี่น้องเรือสำเภามาเจอเรือแตก และคนจีนคนหนึ่งได้กลายมาเป็นบรรพบุรุษของชาวยี่สารผู้ก่อตั้งชุมชน และที่มาของชื่อศรีราชาตามสันนิษฐานซึ่งรองรับความเชื่อในตำนานนี้ด้วยพิธีกรรมเช่นไหว้แบบจีน รวมถึงการสร้างศาลเจ้าจีน ทำให้ทราบว่ามีกระบวนการปรับเปลี่ยนให้กลายเป็นท้องถิ่นในช่วงหนึ่งแล้ว แต่ไม่ทราบเวลาที่ชัดเจน แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานทางวัฒนธรรมระหว่างกลุ่มที่เข้ามาใหม่ คือ คนจีนและกลุ่มที่อยู่แต่เดิมซึ่งนับถือวีรบุรุษทางวัฒนธรรมที่ชื่อ ศรีราชา

อย่างไรก็ตาม การสร้างศาล วัตถุประสงค์ และกระบวนการในพิธีกรรมต่างๆ ก็ยังคงลักษณะแบบจีนอยู่ จนกระทั่งเมื่อ 30 ปีที่ผ่านมาได้มีการใช้ระบบสัญลักษณ์ปรับให้ทันสมัยในงานพิธีกรรมเกี่ยวกับคุณปู่ศรีราชาจึงเปลี่ยนแปลงไปตามอย่างรวดเร็ว

ความคิดเรื่องการปรับให้ทันสมัยเหล่านี้ผลักดันทำให้วัดสามารถเปลี่ยนแปลงสัญลักษณ์ของคุณปู่ให้เป็นรูปธรรมได้ง่ายขึ้นและสามารถทำให้คุณปู่ศรีราชากลายมาเป็นความเชื่อส่วนหนึ่งในพุทธศาสนา ในขณะที่เดียวกันเรื่องราวประวัติศาสตร์ของชุมชนพุทธศาสนาที่เห็นได้ว่าลางรากึก ซึ่งในสมัยหนึ่งมีความโดดเด่น จนมีความสำคัญในระดับภูมิภาค คนภายนอกจึงไม่กล้าที่จะเข้าไปแตะต้อง แต่ใช้วิธีการอยู่ร่วมกัน โดยแบ่งแยกกิจกรรมที่ต่างกันอย่างชัดเจน

จากงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังกล่าว ได้มีความคล้ายคลึงกับงานที่ผู้วิจัยได้ศึกษา กล่าวคือเป็นเรื่องของความเชื่อที่เปลี่ยนแปลงไป ภายใต้สภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลง ความเชื่อดังกล่าวก็ยังคงอยู่ แต่มีการนำรูปแบบเดิมมาปรับใช้ใหม่ ซึ่งมีรูปแบบที่สอดคล้องในสังคมปัจจุบัน ซึ่งทำให้มองเห็นภาพของการปรับใช้พิธีกรรมและความเชื่อมากยิ่งขึ้น ซึ่งสามารถนำไปอภิปรายผลการศึกษาในการศึกษาครั้งนี้ได้

อัจฉรา รักยุติธรรม (2545) ได้ศึกษาได้ศึกษาการปรับใช้พิธีกรรมในการจัดการไฟฟ้า โดยศึกษาชุมชนปกากญอ บ้านแม่ปอน ตำบลบ้านหลวง อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งชุมชนปกากญอชุมชนนี้ ทำพิธีห่อห่อโต ในปี พ.ศ. 2541 เพื่อแสดงการขอขอบคุณต่อเจ้าแห่งไฟที่ช่วยทำให้ข้าวองกวม และวิงวอนให้ไฟช่วยคุ้มครองดูแล ไม่เผาผลาญ หรือทำให้เกิดการเดือดร้อนต่อต้นพืช ชีวิต สัตว์เลี้ยง และเพื่อนบ้าน จากการศึกษาพบว่า ชุมชนปกากญอได้มีการฟื้นฟูพิธีกรรมดังกล่าว มาปรับใช้ใหม่ เนื่องจากชุมชนประสบปัญหาในการจัดการป่า เพราะชาวบ้านบางกลุ่มไม่ยอมช่วยกันดูแลสอดส่องป่าของตน เป็นผลทำให้เกิดไฟไหม้ป่าสร้างความเสียหายแก่ชุมชนเป็น

อย่างมาก โดยชาวบ้านกล่าวว่า “อาศัยแต่ชาวบ้านพูด คนห้ามกันเองแล้วไม่ฟัง ก็ต้องอาศัยสิ่งศักดิ์สิทธิ์เข้ามาช่วย ฝิจะช่วยคุ้มครองป่าได้”

จากกรณีศึกษาดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงการฟื้นฟู และปรับใช้พิธีกรรมและความเชื่อของชุมชนในการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ซึ่งมีความสอดคล้องและใกล้เคียงกับการศึกษาในครั้งนี้ ผู้วิจัยจึงใช้งานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังกล่าวเป็นแนวทางในการศึกษา

พระกฤษติ สุนันตา (2548) ได้ทำการศึกษาเรื่อง การประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ระบบนิเวศชุมชนบ้านป่าดิ่งหลวง ตำบลเชิงคอย อำเภอคอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่ โดยชุมชนได้มีการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ระบบนิเวศชุมชน เป็นการนำเอาภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านความเชื่อเรื่องผี และความเชื่อทางพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการรักษาระบบนิเวศชุมชน มาปรับเปลี่ยนและประยุกต์ใช้ในการรักษาระบบนิเวศชุมชน ให้สอดคล้องกับสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน มิติหนึ่งของการประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่นดังกล่าว เป็นการให้ความหมายทางด้านคุณค่าในฐานะซึ่งเป็นองค์ความรู้ของบรรพชน อันได้แก่ระบบความเชื่อ ระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชน เช่น การใช้ประโยชน์ด้านป่าไม้ การใช้ประโยชน์ด้านแหล่งน้ำ การใช้ประโยชน์ด้านที่ดิน การใช้ประโยชน์ด้านแหล่งอาหาร และการใช้ประโยชน์ด้านสมุนไพร เป็นต้น อีกมิติหนึ่งการประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนนั้นเป็นวิธีการปรับตัว และพัฒนาองค์ความรู้ดั้งเดิม เพื่อใช้ในการแก้ไขปัญหาให้สอดคล้องกับสถานการณ์ และความเปลี่ยนแปลงด้านการลดลงของทรัพยากรสิ่งแวดล้อมในปัจจุบัน เช่น การสืบชะตาสายน้ำ การเลี้ยงผีเสื้อบ้าน วิธีคิดในการสร้างบ้านเรือน การรักษาความเจ็บป่วยด้วยแพทย์พื้นบ้าน เป็นต้น การปรับตัวดังกล่าวจึงเป็นการเชื่อมต่อโลกทัศน์เก่า กับสถานการณ์ใหม่ โดยอาศัยตน พิธีกรรมและความเชื่อเป็นสื่อกลาง ในการปรับปรุงพัฒนาองค์ความรู้พื้นบ้านเหล่านั้น เพื่อใช้ในการเรียนรู้ และแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมชุมชนได้อย่างเหมาะสมในสถานการณ์ปัจจุบัน และนำไปสู่การสร้างเสริมความเข้มแข็งของชุมชนไปพร้อมๆ กันกับการรักษาความมั่นคงในด้านระบบการผลิต แหล่งอาหาร แหล่งพืชสมุนไพรของชุมชน ซึ่งนำไปสู่การเพิ่มความหลากหลายทางชีวภาพในระบบนิเวศชุมชนได้อย่างยั่งยืน

จากงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังกล่าวมีความสอดคล้องกับการศึกษาของผู้วิจัยในประเด็นของการนำภูมิปัญญาความรู้ของชุมชน มาประยุกต์ใช้ ซึ่งมีประเด็นในการใช้จัดการทรัพยากร โดยเป็นการประยุกต์ใช้ในบริบทของพื้นที่ที่มีความเปลี่ยนแปลง ซึ่งงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเรื่องนี้ พบว่าการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาดังกล่าวมีผลต่อความเข้มแข็งของชุมชน และเป็นการเรียนรู้ของชุมชนในการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อม

ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ผู้วิจัยได้มีวัตถุประสงค์คือศึกษาการปรับใช้พิธีกรรมและความเชื่อของชุมชนในการจัดการป่าชุมชน ซึ่งพิธีกรรม ความเชื่อถือว่าเป็นภูมิปัญญาอย่างหนึ่ง การศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องเรื่องนี้ จึงช่วยให้ผู้วิจัยได้มีแนวทางในการศึกษาเพิ่มมากขึ้น

2.5 กรอบแนวคิดในการศึกษา

การศึกษาเรื่อง การปรับใช้พิธีกรรมและความเชื่อของชุมชนในการจัดการป่าชุมชน กรณีศึกษาป่าชุมชนบ้านตลาดขี้เหล็ก ตำบลแม่โป่ง อำเภอดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่ ได้อาศัยกรอบแนวคิดต่อไปนี้

